

ГЕТЕРОГЕННИЙ ХАРАКТЕР АНТОНІМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Д. В. Мовчан, канд. філол. наук

Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна
E-mail: mdsdu@mail.ru

Всі слова в системі мови, незалежно від контексту, об'єднані парадигматичними відношеннями, сутність яких полягає в спільності лексичних значень за одними компонентами і в протиставленні – за іншими. В межах парадигматичних відношень існують різні типи словесних опозицій. Опозиція протиставлення за принципом протилежності зумовлює антонімічні відношення. У статті здійснюється аналіз відношень протилежності, що експлікується антонімами-іменниками німецької мови, та пропонується класифікація досліджуваних одиниць за згаданим критерієм. Неоднорідний характер семантичних відношень між членами антонімічних опозицій доводить наявність контрарних, комплементарних, контрадикторних, конверсивних та реверсивних зв'язків

Ключові слова: антонім, протилежність, контрарність, контрадикторність, конверсивність, реверсивність.

Антонімія відіграє важливу роль у номінативному та комунікативному процесах і розглядається як універсальна лінгвістична категорія. Вона слугує індикатором протилежності значень окремих номінативних одиниць. При цьому в основі лінгвістичної категорії антонімії лежить поняття протилежності як філософської категорії. Виконуючи номінативну функцію, антоніми окреслюють тим самим межі окремих фрагментів навколишньої дійсності, виявляють властивості та ознаки матеріальних та ідеальних речей, характеризують процеси, дії та стани. Водночас з окреслюванням антонімами контурів певних ділянок предметної області здійснюється ідеалізація того, що позначається, оскільки фіксуючи результати пізнавальної діяльності людини, мовні знаки репрезентують не саму матеріальну сферу, а деяку абстракцію у вигляді ідеальних понять.

У семантичні класи антоніми об'єднуються в залежності від типу протилежності, яку вони виражають. Питання семантичної класифікації антонімічних одиниць є, з одного боку, достатньо вивченим у лінгвістиці (Гельбл Я., Бобух Н., Краснов А., Новіков Л., Agricola Chr., Agricola E., Knoblauch J., Schippan Th. та ін.), з іншого боку, існує багато аспектів, які потребують додаткового розгляду, оскільки теорія антонімії постійно доповнюється та вдосконалюється, а погляди вчених з проблеми класифікації антонімів демонструють наявність спірних моментів поняттєвого та термінологічного характеру. У нашому дослідженні ми будемо брати до уваги усі існуючі схеми інвентаризації антонімічних одиниць, допускаючи певну долю змін у термінологічних назвах антонімів тієї чи іншої групи.

Мета даної роботи – класифікація антонімів-іменників німецької мови за семантичним принципом.

Об'єктом дослідження є антоніми-іменники німецької мови. **Предмет** дослідження – тип семантичного зв'язку між членами антонімічних опозицій.

Як зазначалося раніше, лінгвістичне трактування антонімії базується на філософсько-логічному розумінні поняття протилежності. Термін «антонімія» може означати: 1) у вузькому розумінні лише контрарну (градуальну) антонімію; 2) у ширшому розумінні контрарну та контрадикторну антонімію; 3) у найбільш широкому розумінні один із видів несумісності.

Значення **контрарних** антонімів мають у своєму складі якісну ознаку, яка шляхом градації може переходити у протилежну, наприклад: *'die Hitze – (die Wärme) – die Kälte'*, *'die Fülle – (die Schlankheit) – die Hagerheit'*, *'die Pracht – (die Bescheidenheit) – die Armut'*. Такі антоніми мають інгерентну властивість виділяти та обмежувати

семантичні континууми, або семантичні шкали (температури, часу, простору, етичної та естетичної оцінки і т. ін.) та демонструвати варіативну міру вияву певної якості, тобто змінюватися за ступенем порівняння. Цілком природно, що таких антонімів більше у іменників, співвіднесених із антонімізованими прикметниками (*die Schönheit – (die Unschönheit) – die Häßlichkeit* – антоніми такого типу зберігають у своїй семантиці ідентичність лексичних значень вихідних основ : *‘schön – (unschön) – häßlich*’.

Для того, щоб констатувати клас антонімів на якісній основі, треба аби якісна ознака (позитивна чи негативна) становила частину диференційних компонентів значень слів. Клас градуальних антонімів, таким чином, передбачає дублювання кожного із своїх членів зі зміною оцінювальних знаків на протилежні: (*‘die Kühle – die Wärme*’, *‘die Kälte – die Hitze*’, *‘die Eiskälte – die Glühhitze*’) та ін. Для поляризованих значень градуальних антонімів характерним є об’єднання за принципом віднесеності до одного й того самого класу об’єктів у так званій скалярно-антонімічній комплекс. Крайні члени скалярно-антонімічного комплексу відображають полярні модуси одного й того самого поняття, а середній член – уявлення про норму ознаки: *‘die Vollkommehheit – (die Minderwertigkeit) – die Schlechtigkeit*’. Результатом зростання однієї ознаки стає убування іншої. На градаційній шкалі норма може займати різне місце. Як правило, вона зосереджується у середній частині шкали, в той час як «флангова семантика» відповідає відхиленню від норми в той чи інший бік. Такий механізм розміщення норми та полюсів надає симетричності антонімічним протиставленням через компаратив «більше» або «менше» [1, с.243].

Убування або зростання ознаки веде до ліквідації осі симетрії. Наприклад, слова на зразок *‘Hitze*’, *‘Wärme*’, *‘Kühle*’, *‘Kälte*’ розміщуються на своєрідній термометричній шкалі у відповідності до убування різних значень ознаки «тепло / холод». При цьому крайні точки займуть слова *‘Hitze*’ та *‘Kälte*’ як такі, що виражають вищу ступінь протиставленості за цією ознакою, а ближче до центру, який розділяє два полюси, будуть знаходитися слова *‘Wärme*’ та *‘Kühle*’:

Kälte Kühle 0 Wärme Hitze

Слова, розміщені по обидва боки нуля на однаковій відстані, утворюють певним чином зв’язані пари, так що слово *‘Hitze*’ протиставляється слову *‘Kälte*’, а слово *‘Wärme*’ – слову *‘Kühle*’. Проте таке дзеркально відображене протиставлення зберігається тільки тоді, коли ці слова розглядаються у виключно системному значенні. У конкретних мовленнєвих вживаннях згадані вище відповідності можуть порушуватися. Так, *‘Kälte*’ та *‘Hitze*’, якщо оцінювати їх значення з точки зору комфортності для людини, можуть виявитися не антонімічними. Цілком природно, що занадто холодна, та занадто жарка погода сприймаються однаково негативно, і тому за сильної спеки (*Hitze*) ми, як правило, прагнемо не до холоду (*Kälte*), а до прохолоди (*Kühle*), і навпаки, у стужу (*Kälte*) ми б віддали перевагу не жарі (*Hitze*), а теплу (*Wärme*).

Звідси витікає, що, в антонімічних одиницях зі значенням якості проблема «нуля» як показника семантичної симетрії може трансформуватися у проблему «норми» як деякої вихідної зони орієнтації смислу, що не завжди має досить чіткі межі.

Аналіз наукової літератури з питань антонімії довів, що саме контрастний вид логічного зв’язку між поняттями, на думку деяких вчених, є основою для виникнення між словами антонімічних відношень. «Для появи антоніміки необхідна наявність якісної ознаки у значенні слова, яка може градуватися та доходити до протилежної» [2, с.101]. Вченими пропонується залишити за терміном «антоніми» саме такий зміст, а для позначення протилежностей іншого виду ввести нові позначення, такі як «опозитиви» або «контрастиви» [3, с.509].

Однак, як ми гадаємо, такий підхід не сприяє розв'язанню проблеми антонімії, оскільки залишає за межами дослідження велику кількість мовних величин, які слід було б зарахувати до класу антонімів. У ширшому розумінні антонімія трактується як два види протилежності: контрарна (якісна, градуальна) та контрадикторна. Значення **контрадикторних** антонімів не допускають ніякої градуальності: *'der Verheiratete – der Unverheiratete'* або *'der Verheiratete – der Ledige'*; *'die Wahrheit – die Unwahrheit'* або *'die Wahrheit – die Lüge'* і т. ін. Проте слід звернути увагу на два види проявів контрадикторності: вона може бути інтенціональною та інтенціонально-екстенціональною [3]. Прикладом першої можуть слугувати такі опозиції слів, як: *'der Lebendige – der Gestorbene'*, *'die Muttersprache – die Fremdsprache'*, *'der Raucher – der Nichtraucher'*. Прикладом іншої – *'der Alte – der Nichtalte'*, *'der Arbeiter – der Nichtarbeiter'*, *'der Deutsche – der Nichtdeutsche'* та ін. Відмінність полягає в тому, що в першому випадку у кожного з антонімів є свій інтенціонал (зміст поняття, набір можливих ознак предметів чи явищ, які це поняття позначає) та відповідний йому екстенціонал (об'єм поняття, сукупність об'єктів, здатних номінуватися тією чи іншою мовною одиницею). Обидві ознаки чітко визначені і можуть існувати незалежно одна від одної.

У кореляціях контрадикторних антонімів інтенціонально-екстенціонального типу конкретно вираженою є лише одна із двох ознак (називається першим членом антонімічної опозиції). Відповідно, у такого антоніма є свій інтенціонал. Парна ознака характеризується невизначеністю. Так, немолода людина може бути середнього, літнього або похилого віку (*'der Alte – der Nichtalte'*). Лексема *Nichtarbeiter* може вказувати як на людину, що взагалі не працює, так і на людину іншої професії. Той, кого називають словом *Nichtdeutscher* може виявитися як росіянином, так і французом, англійцем і т. ін. Такі слова не мають інтенціонала, а лише екстенціонал, їх значення детермінується значенням парного їм слова.

Інтенціональна контрадикторність у межах семантики досить часто ідентифікується терміном «комплементарність». На відміну від класичного антонімічного комплексу, утвореного антонімами ознакової природи, градуальна шкала комплементарних антонімів розподіляється між членами протиставлень досить чітко (*'die Homogenität – die Heterogenität'*, *'die Freiheit – die Unfreiheit'*, *'die Abwesenheit – die Anwesenheit'* та ін. Тут складно говорити про середню, нейтральну точку, яка імплікує норму. Іноді поняття норми ідентифікується з тим відрізком шкали, який відповідає одному з комплементаривів. Наприклад, у парі антонімів *'die Stumpfheit – die Schärfe'* другий член приймається за норму стосовно більшості класів предметів, які це слово може характеризувати. Якщо ознаки, які позначаються градуальними антонімами, переходять одна в одну поступово, будучи опосередкованими рядом проміжних ступенів, то у випадку комплементарних антонімів такий перехід здійснюється відразу, без участі будь-яких модифікаторів. Саме в силу вище названої обставини лінгвісти визнають тестом на комплементарність наявність еквівалентності мовних одиниць з негативним оператором: *'Legalität = nicht Illegalität'*, *'nicht Legalität = Illegalität'* і т.д.

Інтенціонально-екстенціональну контрадикторність (контрадикторність у вузькому розумінні) можна розглядати, на нашу думку, як джерело «неповної», «пом'якшеної» антонімії. Вона може бути констатована лише за умов наявності ідентифікаторів прагматичного характеру та контексту.

Антонімія у найбільш широкому розумінні, як вияв відношень несумісності передбачає досить гетерогенний характер антонімічних протиставлень. З таких позицій до контрарних та контрадикторних (комплементарних) зв'язків як корелятивної бази антонімів додаються ще відношення конверсивності, реверсивності та власне несумісності.

Конверсивність – це не власна, а реляційна ознака предмета, якої він набув у відношенні з іншим предметом номінації. Конверсивні ознаки виникають одна з одної, розподіляють ознаковий простір, в основу якого покладені відношення між

об'єктами [4, с. 231]. Якщо двохчленним опозиціям контрарних антонімів завжди відповідає третій член – *tertius comparationis*, то конверсиви у суто логічному плані можуть розглядатися як єдине ціле, виражаючи при цьому різні поняття, та позначаючи різні якості. Конверсиви заключають у собі, як правило, двосторонній характер відношень до однієї і тієї самої дії зі сторони: 1) логічного суб'єкта та 2) логічного об'єкта дії: *'der Käufer – der Verkäufer'*, *'die Frage – die Antwort'*, *'der Mieter – der Vermieter'*, *'der Sprecher – der Hörer'*, *'der Chef – der Unterstellte'*.

Прикладом **реверсивної** (векторної) антонімії слугують кореляції іменників на зразок: *'die Abfahrt – die Ankunft'*; *'die Entfernung – die Annäherung'*; *'der Aufgang – der Untergang'*, *'die Rüstung – die Abrüstung'*, *'die Einschaltung – die Ausschaltung'*. Як правило, такі віддієслівні антоніми-іменники позначають різнонаправлені дії, процеси тощо. Довгий час такі антоніми-іменники залишалися поза межами лінгвістичних досліджень. Вся увага лексикологів була спрямована на вивчення протилежності якісного типу, тобто контрарних антонімів. Про це свідчили і самі визначення антонімії. Вважалося, що антоніми бувають лише у слів, які містять у своєму значенні вказівку на якість, та є, обов'язково, словами з різними коренями.

Приклади несумісних антонімів зустрічаємо переважно у роботах німецьких лінгвістів [5, 6, 7, 8]. Несумісні антоніми – це слова, які перебувають у відношеннях когіпонімії та взаємовиключають одне одного. Антонімічність таких одиниць є результатом актуалізації їх парадигматичних значень у синтагматиці. Наприклад, слова *'Pudel'* та *'Dackel'* є когіпонімами видового поняття *'Hund'*. Твердження *'Karlchen ist ein Dackel'* за умови істинності виключає істинність висловлення *'Karlchen ist ein Pudel'*. Проте, така одиниця змісту, як *'Karlchen ist nicht Dackel'* не імплікує твердження *'Karlchen ist ein Pudel'*. Оскільки антонімічність таких слів реалізується виключно в межах синтагматики, ми вважаємо не цілком правомірним можливість їх включення до реєстру антонімів.

Таким чином, на наш погляд, антоніми-іменники німецької мови можуть виражати такі типи протилежності: 1) контрарність; 2) контрадикторність; 3) комплементарність; 4) конверсивність; 5) реверсивність (векторність).

Контрарна протилежність виражає односторонню імплікацію та градуальність; контрадикторність передбачає співвідношення понять за принципом протиставлення; комплементарність характеризується двосторонньою імплікацією і виключає градуальність; конверсивність базується на позначенні об'єкта з різних перспектив; реверсивність (векторність) означає направленість дії.

Отже, ми схильні вважати, що обмеження поняття антонімії радіусом градуальних зв'язків протилежності не зовсім виправдане. Антонімами слід було б називати слова, які виражають як градуальний, так і неградуальний тип протилежності. Адже за виключенням однієї, окремо взятої характеристики, як то наявність якісної ознаки, лексичні одиниці, що репрезентують усі вище згадані класи, повністю відповідають умовам антонімічності. Інваріантність усіх основних видів семантичної протилежності, яка є основою для формування антонімічних опозицій, пов'язується із фактом полярності лексичних значень. Разом із ідеєю заперечення, що, так чи інакше, міститься у значенні антонімічних слів, протилежність семантики служить найважливішою підставою віднесеності мовних одиниць до класу антонімів.

HETEROGENEOUS CHARACTER OF ANTONYMIC RELATIONS

D. V. Movchan, PhD.

*Sumy State University,
2, Rymkogo-Korsakova Str., Sumy, 40007, Ukraine
E-mail: mdsdu@mail.ru*

All the words in the language system, regardless of their context, are combined by paradigmatic relations, the essence of which is common lexical meanings on the basis of some components and the opposition – on the basis of other ones. Within paradigmatic relations there are different types of verbal oppositions. Contrasting opposition based on the principle of contradistinction makes antonymic relationships. The article analyses the

relationships of opposites that is made explicit by German noun-antonyms, and the classification of investigated units under the above-mentioned criteria is proposed. Inhomogeneous nature of semantic relations among members of antonymic oppositions proves the existence of contrary, complementary, contradictive, convertible, and reversible links.

Key words: *antonym, opposite, contrariety, contradiction, conversiveness, reversibility.*

ГЕТЕРОГЕННЫЙ ХАРАКТЕР АНТОНИМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ

Д. В. Мовчан, канд. филол. наук

*Сумский государственный университет,
ул. Римского-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина
E-mail: mdsdu@mail.ru*

Все слова в системе языка, независимо от контекста, объединены парадигматическими отношениями, суть которых заключается в общности одних компонентов лексических значений и в противопоставлении других. В рамках парадигматических отношений существуют различные типы словесных оппозиций. Оппозиция противопоставления по принципу противоположности обуславливает антонимические отношения. В статье осуществляется анализ отношений противоположности, которые эксплицируются антонимами-существительными немецкого языка, и предлагается классификация исследуемых единиц на основе упомянутого критерия. Неоднородный характер семантических связей между членами антонимических пар доказывает наличие контрарных, комплементарных, контрадикторных, конверсивных и реверсивных связей.

Ключевые слова: *антоним, противоположность, контрарность, контрадикторность, конверсивность, реверсивность.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка, событие, факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
2. Реформатский А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатский. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
3. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики / М. В. Никитин. – С.-Петербург : Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
4. Cruse D. A. Lexical Semantics / D. A. Cruse. – Cambridge : Cambridge University Press. – 1995. – 310 p.
5. Lang E. Antonymie im Lexikon und im Wörterbuch // In : Theorie des Lexikons. – Nr. 55. – Düsseldorf-Wuppertal : Universität Düsseldorf, 1994. – 282 S.
6. Lutzeier P. R. Lexikologie / P. R. Lutzeier. – Tübingen : Stauffenburg-Verlag, 1995. – 167 S.
7. Römer Chr. Lexikologie / Chr. Römer, B. Matzke. – Tübingen : Günter Narr Verlag, 2005 – 236 S.
8. Schröter U. Paarformeln in Gegenwart und Geschichte der deutschen Sprache (Struktur, Semantik, Funktion) / U. Schröter // Sprachpflege. – H. 10. – Sprache und Praxis. – Berlin, 1980. – S. 193–195.

LIST OF REFERENCES

1. *Arutjunova N. D. Types of Language Meanings: Evaluation, Event, Fact. – M. : Science, 1988. – 341 p.*
2. *Reformatski A. A. Introduction to Linguistics. – M. : Aspect Press, 1996. – 536 p.*
3. *Nikitin M. V. The Course of Linguistic Semantics. – S.-Petersburg : The Scientific Centre of Dialogue Problems, 1996. – 760 p.*
4. *Cruse D. A. Lexical Semantics / D. A. Cruse. – Cambridge : Cambridge University Press. – 1995. – 310 p.*
5. *Lang E. Antonymie im Lexikon und im Wörterbuch // In : Theorie des Lexikons. – Nr. 55. – Düsseldorf-Wuppertal : Universität Düsseldorf, 1994. – 282 S.*
6. *Lutzeier P. R. Lexikologie. – Tübingen : Stauffenburg-Verlag, 1995. – 167 S.*
7. *Römer Chr., Matzke B. Lexikologie. – Tübingen : Günter Narr Verlag, 2005 – 236 S.*
8. *Schröter U. Paarformeln in Gegenwart und Geschichte der deutschen Sprache (Struktur, Semantik, Funktion) // Sprachpflege. – H. 10. – Sprache und Praxis. – Berlin, 1980. – S. 193–195.*

Надійшла до редакції 12 березня 2015 р.